

ISSN 0027-8084
UDK 808.61/.62

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК САНУ

НАШ ЈЕЗИК

XXXIV/3—4

**БЕОГРАД
2002/2003**

НАШ ЈЕЗИК

Књига XXXIV

Св. 3–4 (2002/2003)

САДРЖАЈ

Ч л а н ц и

О неким Вуковим месним и временским придевским одредбама (МИЛКА ИВИЋ)	173
Поводом неких непроменљивих речи (ИРЕНА ГРИЦКАТ)	177
Природни и граматички род именица (МИРОСЛАВ НИКОЛИЋ)	181
О проблему конверзије придева у именице (СТАНИМИР РАКИЋ)	195
Реконструкција сугласника у критичком издању Горског вијенца (РАДМИЛО МАРОЈЕВИЋ)	209
О неким паралелама између лужичкосрпског и српскохрватског језика (БОГДАН Ј. ДАБИЋ)	234
Једна српско-украјинска топономастичка паралела – <i>Семегњево</i> : <i>Семигінів</i> (АЛЕКСАНДАР ЛОМА)	244

Прилози

Предлог кодекса употребе српског стандардног језика (МИЛАН ШИПКА)	253
О класификацији функционалних стилова у нашој стручној литератури (ДУШКА КЛИКОВАЦ)	272
О значењу речи <i>йаведрина</i> (АЛЕКСАНДРА МАРКОВИЋ)	276

Прикази

Уз четврту књигу Лингвистичких огледа Милке Ивић (СРЕТО ТАНАСИЋ)	281
Александар Младеновић, Повеље кнеза Лазара (текст, коментари, снимци) (БРАНКИЦА ЧИГОЈА)	286
Милица Радовић-Тешић, Именице с префиксима у српском језику (ЖИВОЛИН СТАНОЈЧИЋ)	290
<i>Jezik i demokratizacija (Zbornik radova)</i> (МИЛАН ШИПКА)	293

In memoriam

Никола Родић (1940–2003).	311
-----------------------------------	-----

МИРОСЛАВ НИКОЛИЋ
(Филолошки факултет, Београд)

ПРИРОДНИ И ГРАМАТИЧКИ РОД ИМЕНИЦА

У чланку се разматрају питања природног и граматичког рода именица и њихов међусобни однос. Посебна пажња посвећена је природном роду, који аутор посматра више као лексичко-семантичку, а мање морфолошку (граматичку) категорију. У чланку се такође разматра начин утврђивања именичког рода.

0. Међу граматичке (морфолошке) категорије именица убрајају граматичари *род*, *број* и *иадеж* (в. нпр. Симић 1996:112-116, Хрв. грам. 1997:101-103, Станојчић-Поповић 2000:78-79).¹ Мада се о именичком роду учи и у школи (истина најчешће само укратко и површно), много штошта у вези с њим остаје и даље спорно, почевши од његове дефиниције и категоризације до појединачних нормативистичких питања. О томе сведоче релативно бројни научни и стручни радови посвећени роду именица у нашем језику, а посебно разлике у приступу и тумачењу именичког рода које се запајају већ при површном и селективном увиду у научну литературу, одн. у одговарајућа поглавља у граматицима и приручницима. Ми ћемо се у овоме раду осврнути само на основна питања рода као граматичке (конкретније морфолошке) категорије, а то значи на питања (I) природног рода, (II) граматичког рода и (III) именичког рода уопште.

I. Природни род.

1. Аутору овога прилога чини се као најспорнији, најконтроверзнији начин поделе на тзв. природни и тзв. граматички род именица, уобичајен у нашим (и не само нашим) граматицима.² И не само да

¹ С родом је на неки начин повезана и категорија „живо/неживо“, али она није општег карактера, будући да су у српско(хрватско)м језику њоме обухваћене само именице једне (прве) врсте, само једног (мушког) рода и да се очитује само у контрасту $Asg=Gsg : Asg=Nsg$. Узгред напомињемо да термин „живо/неживо“ (уп. и Кристал 1999, s. v. *živ*) није најпрецизнији јер називи за биљке (рецимо *багрем*, *дуд*, *јавор*, *јасен*, *хрстић* итд.) нису обухваћени овом категоријом, мада су биљке биолошки живе. Зато би можда боље било употребљавати антонимски пар *биће/небиће* (у недостатку бољег, типа руског *не/одушевленность*).

² Уп. нпр.: „Род код именица је двојак – природни и граматички“ (Стевановић 1975:176).

нам се чини спорном подела, већ и само тумачење појма природног рода именица.

1.1. Већина граматичара не даје дефиницију рода као граматичке категорије, па ни природног рода именица (мада му посећује сразмерно доста пажње и простора), већ нас о њему обавештава посредно, описно. Рецимо, у реченици „Именице као што су: *човек, дечак, младић...* по природи својој су мушког рода јер означавају бића мушког рода“ (Стевановић 1975:176) објашњено је само зашто су те именице природног мушког рода, али не и шта је природни род као граматички појам. Ако, потом, прочитамо реченицу: „Prirodni muški rod imaju imenice koje su nazivi/imená bića muškog pola“ (Мразовић–Вукадиновић 1990:192),³ сазнаћемо само које именице имају природни мушки род, али опет не и шта је то. Уместо (очекиване) дефиниције природног рода именица, у лексикону СХЈ 1972 налазимо дефиницију „природног рода“ бића (као „правог“)⁴ и разлог за поделу на мушки и женски род именица: „Prirodni rod, pravi rod, karakteristika po kojoj se međusobno razlikuju bića. Po prirodnom rodu bića se dele na muška i ženska. Prema tome postoje i dva prirodna roda [вероватно именица – М. Н.]: *muški i ženski ... Pored prirodnog postoji i gramatički rod ... gde se imenice obično prema svom glasovnom sklopu razvrstavaju u ova dva roda*“.⁵

1.1.1. Јасно је из овога бар то да се тзв. природни род именице одређује на основу пола њоме именованог бића, дакле на основу значења.⁶ Међутим, ако је тачно да „prirodni muški rod imaju imenice koje su nazivi/imená bića muškog pola“, зашто су онда именице (*шо*) *мушкарче* и (*шо*) *момче* „изузети“ (Мразовић–Вукадиновић 1990:192), тим пре што се и за њих каже да су природног мушког рода? Да ли су, сходно томе, (*шај*) *девојчурак* и (*шај*) *цуреџак*, који се, заједно са (*шо*) *девојче*, такође помињу као изузеци, „природног женског рода“, а ако јесу – зашто су изузеци и од чега? Од правила да „prirodni ženski rod imaju imenice koje su nazivi/imená bića ženskog pola“ свакако нису.

1.1.2. Станојчић такође каже да су, нпр., „именице: *ошац, син, браћо, дед, учишељ; коњ, вук, лав* – мушкога рода, јер означавају бића мушкога пола“ (2000:78), али у случају „непоклапања“ граматичког (како га он схвата) и природног рода овај други одређује према атри-

³ Слично и Симић 1996:112 („Именицама мушког рода обележавају се мушка жива бића, женски род се односи на женска жива бића, а средњи род на недорасла бића, младунчад. То је *природни* род.“) одн. Кликовац 2002:65 („Неке именице имају и природни род: то су именице које означавају бића.“).

⁴ У Речнику МС је *род* у значењу '(с)пол' потврђено само примером једног граматичара, М. Стевановића. Иначе, ово бркање појмова и термина *пол/род* довело је и до, на први поглед, нелогичних исказа попут „двополни тип именице“, што се, додуше, може објаснити неком врстом елизије исказа „именице које означавају бића двају полова“.

⁵ Ипак, и ове су дефиниције боље и јасније од оне дате под одредницом *природан* у Речнику МС: „природни род грам. *мушки и женски род који се не њоклаја увек с граматичким родом*“.

⁶ Уп.: Pfirozený rod se může uplatnit jen u substantiv označujících životné substance“ (Чешка грам. 2001:232).

буту, а не према значењу. Тако се за им. типа *шаја, деда, владика* и сл. каже да су „природног мушког рода, јер је атрибут уз њих као атрибут уз именице *човек, учитељ*: добар *шаја*“ (Станојчић–Поповић 2000:79).

Дакле, им. *ошац* и *дед* су природног мушког рода јер означавају бића мушког пола, а им. *шаја* и *деда* истога су рода зато што се уз њих употребљава атрибут као и уз *ошац, дед*. То би онда требало да важи за им. *мајка, кћерка / маји, кћи*, мада из формулације дате на 79. стр. цитиране граматике није јасно да ли су им. *маји* и *кћи* уопште природног женског рода или (само?) граматичког. Уп.: „Атрибут уз њих [именице као што су *ноћ, сивар, љубав, радост* – М. Н.] показује да су граматичког женског рода: лепа *ноћ*, као лепа *жена*, лепа *кућа*. На исти начин [разред М. Н.] одређен је и род именица *маји* и *кћи*.“ Одакле овај различит приступ? Отуда што се „значење природног рода углавном ... везало за одвојене наставке, па се а) највећи број именица мушког рода завршава на сугласник ...: *син-ѿ, учитељ-ѿ, вук-ѿ*; б) највећи број именица женског рода завршава се на *-а*: *жен-а, учитељица-а, вучица-а* и в) највећи број именица средњег рода завршава се на *-е/-о*: *дете, шеле / чедо*“ (Станојчић–Поповић 2000:78).

1.1.2.1. Мада претходно изложено различито тумачење природног рода именица типа *ошац, дед*, с једне, и *шаја, деда*, с друге стране, не изгледа, на први поглед, превише смислено, оно је важно јер у разматрање тзв. природног рода именица експлицитно уводи и облик речи, дакле један чисто морфолошки елемент. У томе разматрању полази се од јединства значења (биолошког пола) и облика речи, као типичног и убедљиво преовлађујућег („највећи број“). Ако таквога јединства нема, облик именице је за природни род небитан, а значење и облик атрибута битни. Тако смо добили решење за природни род им. типа *шаја, деда, владика* и сл. (а то би, по аналогiji, морало важити и за им. *кћи* одн. *маји*), али не и за им. типа (*шај*) *девојчурак* и *цуреџак* одн. (*шо*) *девојче* и *женче* и сл. Истина је да ове именице означавају бића женског пола, али оне немају типични (преовлађујући) облик им. ж. р., нити се уз њих употребљава атрибут у женском, већ у мушком одн. средњем роду, па није јасно да ли се за те и такве именице уопште може рећи да имају природни род. Није то јасно ни за им. типа *лепо момче, велика момчина, права мушкарчина* и сл. које означавају бића мушког пола.

1.1.3. Одговор даје један друкчији приступ питању природног рода, по којем је то „pretpostavljeno podudaranje između roda kao jezične kategorije i prirodnoga (biološkog) dijeljenjem по spolu“ ([Ахманова] Симеон 1969, s. v. rod). Како у претходно наведеним примерима таквога подударанја нема, то би значило да се не може ни говорити о природном роду тих именица.⁷

⁷ Уп.: „'Prirodni rod' je termin rezervisan za slučajeve kada dati tip K[ongruencijskog] indikatora odgovara seksu pojma obeleženog imenicom (taj mladić / ta žena)“ (Ивић М. 1966:41).

1.1.4. То јесте одговор на једно од питања повезаних са природним родом, али не на сва. „Претпостављено подударане“ остаје и даље у многим случајевима нејасно, јер корелација између пола и рода није увек иста, понекад ни сасвим јасна, а у неким случајевима је чак спорна. Тако, нпр., међу „врло много случајева“ где се „жива бића и мушког и женског рода означавају ... једном истом именицом“ наводи М. Стевановић (1975:176) и „именице које означавају дужност, звање или занимање људи, као што су: *министар, руководилац, њивсац, секретар, њивсац, благājник, дѣловођа, ситарѣшина* и сл.“; за које тврди да „немају природни већ граматички род“. Пошто им. типа *њой, свештеник, владика, војвода* и сл. означавају у српском језику само бића мушког пола, то значи да оне, за разлику од претходних, имају природни род. Врло је, међутим, тешко видети у чему је смисао инсистирања на разлици између, нпр., им. *ситарешина* и им. *војвода*, кад се и једном и другом именује звање, функција и сл., а не род одн. пол. Уз то, када се и како утврђује да је једна им. „изгубила“ природни род? Рецимо, аутори средњошколске граматике Ж. Станојчић и Љ. Поповић (2000: 79) тврде да је им. *судија* (и даље) природног мушког рода, без обзира на то што данас има жена судија можда и више него мушкараца судија. Дакле, по Стевановићу – именице које током времена пређу са означавања бића једнога пола на именовање бића двају пола губе природни род, а по Станојчићу и Поповићу – не.

1.1.5. Што се назива за животиње тиче, за именице које „значе врсту, нпр.: *сисар, њивца, жабa, риба, рода, кѡс, славуј, њрѣелица, кѡрњача, гѡшѣр*“ каже Стевановић да означавају бића и мушког и женског пола и да, зато, „немају природни већ граматички род“ (1975: 176).⁸ То онда значи да су, рецимо, им. *мачка, лисица, овца, голуб и лав* природног (ж. одн. м. р.) када значе женку одн. мужјака, а граматичког (ж. одн. м. р.) када значе врсту (в. стр. 177).⁹ У чему је, на граматичком, а поготову на ужем, морфолошком плану, разлика између, нпр., им. *овца* кад значи врсту и им. *овца* када значи женку? Или, даље, између, нпр., им. *сисар* (за коју се, као што смо видели, каже да је граматичког м. рода) и им. *јелен* (која је природног м. рода кад означава мужјака)? И зашто је то, коначно, уопште важно за граматичку српског (одн. српскохрватског) језика?

1.2. Очигледно су за граматичаре екстралингвистичке датости биле важније од лингвистичких особина речи које их именују. Инсистирајући на полу именицом означеног бића као примарном, нашли су се пред још једним проблемом, а то је питање природног рода именица средњег рода, одн. питање броја природних родова именица. Према ауторима актуелне средњошколске граматике српског језика (Станојчић–Поповић 2000:78) постоје три природна рода – мушки, женски и средњи (уп. и Симић 1996:112), за разлику, рецимо, од граматике

⁸ Уп. и Марковић 1970:10.

⁹ Уп.: „Vuk je imenica koja označava vrstu (npr. vukovi su nanijeli velike štete – tj. mužjaci i ženke) i to je gramatički, muški rod, a pošto označava i mužjaka, ta je imenica prirodnog roda“ (Марковић 1970:10).

П. Мразовић и З. Вукадиновић, где се каже да „imenice srednjeg roda po logici nemaju prirodni rod jer su sva bića ili muškog ili ženskog pola ... Znači, one uvek imaju samo gramatički rod“ (1990:192).¹⁰ Лексикон СХЈ помиње само „два prirodna roda: muški i ženski“ (1972:385), као и Речник МС (s. v. *природан*), док се Стевановић у овоме погледу не изјашњава, већ само истиче да „имена младих живих бића, мада су она по природи или мушког или женског рода, ипак имају унеколико друкчије облике од именица оба ова рода“ [мушког и женског – М. Н.] (1975:178).¹¹

1.3. Главни разлог за дугу и непрекидну причу о природном роду именица лежи у одавно претпостављеном и вероватном објашњењу настанка именичког рода као последице постојања двају полова у природи и перципирања полно незрелих бића (младунчади) као треће категорије.¹² Са синхронијског становишта, међутим, анализа именичког рода примарно заснована на полу њоме именованог бића, дакле на основу екстралингвистичких (у овом случају биолошких фактора), не даје, као што се види из неколико претходно разматраних примера, обавезно лингвистички релевантне резултате.¹³ То, свакако, не представља никакво изненађење ако се има у виду да је, као што смо видели, природни род именица повезан с изванјезичким факторима.

II. Граматички род

2. Делује помало парадоксално да се при разматрању граматичке категорије рода примат даје природном роду. Разлог за то лежи, као што је поменуто, у претпостављеном редоследу ствари одн. хронологији догађаја. С обзиром на то, није никакво чудо што се тзв. граматички род именица третира као секундарни одн. изведен из природног.¹⁴ Тако се каже: „именице са завршетком *-ø*: а) *зид-ø*, *камен-ø*, *храст-ø* – мушког су рода јер се завршавају и мењају као и именице *син*, *учишћ*, *вук*; б) именице са завршетком *-а*: *шрав-а*, *кућ-а*, *сиен-а*

¹⁰ Уп. и: „Razume se da samo K[ongruencijski] indikator maskulinskog tipa (Km) i K[ongruencijski] indikator femininskog tipa (Kf) mogu doći u obzir kao pokazatelji prirodnog roda“ (Ивић М. 1966:41).

¹¹ Врло је занимљиво како о томе пише С. Марковић (1970:9): „Stvarno postoje dva prirodna roda, kao i dva pola, muški (masculinum) i ženski (femininum), dok treći, srednji rod predstavlja samo formalnu [разред М. Н.] kategoriju.“ Међутим, одмах иза ове следи реченица: „Srednji prirodni rod [разред М. Н.] imaju imenice koje označavaju mlada bića, pošto kod njih spoljne oznake roda (odn. pola) nisu tako izrazite, kao da im pol još nije određen, nije ni muški ni ženski, tj. neutrum“. И Д. Кликовац (2002:65) каже за овакве именице да су „природног’ средњег рода“, али атрибут *природни* ставља под наводнике.

¹² Уп.: „Грамматичка категорија рода именица изражена је разликама заснованим на разликовању полова бића у природи“ (Станојчић–Поповић 2000:78).

¹³ „Наше схваћање рода није се еманципирало од екстралингвистичких значења, па се и пласира у нормативу као номинална категорија која одражава разлике између сполова“ (Анић 1984:5).

¹⁴ Уп. и: „Gramatický rod zahrnující maskulinum, femininum a neutrum vznikl aplikací přirozeného rodu na neživotné substance a je substantivum životným i neživotným implikován“ (Чешка грам. 2001:232).

– женског су рода јер се завршавају и мењају као именице: *жена, учитељица, вучица*; в) именице са завршетком *-el-o*: *дугме, име / њоље / село* – средњег су рода, јер се у номинативу завршавају и мењају као именице *дејше, момче, чедо*“ (Станојчић–Поповић 2000:78).¹⁵ Затим се додаје: „Пошто [’именице са значењем предмета и појава’ – М. Н.] свој род добијају по угледу на облике именица природног м., ж. и ср. рода, њихов род се назива граматички род“ (И.).¹⁶

2.1. Дакле, једне именице имају природни род (према полу бића које означавају), а друге граматички род (према облику ових првих).¹⁷ Проблем је, међутим, у томе што именице граматичког рода „имају облик и начин слагања у синтагми – исти као и именице са природним родом“ (Симић 1996:112). У чему је онда разлика? По Симићу, у томе што ове друге „*немају значење рода*“ (рода=пола). Значење, међутим, није морфолошка (граматичка) категорија, премда је важно (и) за морфологију. Ако би се као критеријум за утврђивање и одређивање морфолошких категорија узело значење речи, онда би њихов број био знатно већи. Тако би се, и то не с мање разлога, као пандан опозицији *природни ~ грамајички род*, могло говорити и о опозицији *природни (реални) ~ грамајички број* именица (нпр. „природни“ број у *господа* је множина, а у *Карловци* једнина, док је граматички обрнут). Иако је наведена разлика граматички (и, уже, морфолошки) релевантна, она у нашој граматичкој литератури није наведена као супкатегија граматичког броја.¹⁸

2.2. Други проблем представљају одступања од пројектованог модела, који изгледа отприлике овако: биолошки пол бића условљава природни род именица; природни род именица добија одговарајући облик одн. наставак ном. јд. и деklinацију, који су исти за један род (мушки, женски или средњи); облик и деklinација тих именица условљавају (граматички) род именица које не значе биће одређеног пола.

2.3. Како се то констатује и у граматицама (уп. нпр. Станојчић–Поповић 2000:79), овај модел није (у потпуности) остварен у пракси. Тако имамо: 1) именице тзв. природног м. рода које немају нулти наставак у ном. јд. (како је у пројектованом моделу и, најчешће,

¹⁵ Уп. и: „Промена управо тих именица [природног рода – М. Н.] представља образац на основу којег се утврђује граматички род именица које означавају бића“ (Кликовац 2002:65).

¹⁶ Није баш увек тако сигурно да су ове именице добиле свој род (само) на основу облика, него је код неких од њих одређену улогу играо и семантички моменат, што се види када се упореди низ: *жена* (ж. рода зато што означава биће ж. пола) – *земља* (ж. рода зато што, као и жена, рађа) – *држава* (ж. рода јер је ж. рода и земља) – *Србија, Румунија, Русија, Бугарска, Мађарска* итд. (ж. рода, јер су таквога рода и земља одн. држава). (Уп. у немачком: *das Weib* ’жена’, ср. род – *das Land* ’земља; земљиште’ ср. род – *Serbien* ’Србија’, ср. род, али *der Staat* ’држава’, м. род.)

¹⁷ И Симић (1996:112) каже да се неке именице одликују природним родом, а да „све остале именице имају граматички род“ (дакле, оне које немају природни).

¹⁸ Иначе је и категорија граматичког броја (једнина, множина, па и двојина) настала на основу „природног броја“ одн. на основу постојања и перципирања јединке или више њих у природи (одн. пара).

у језику), али имају деклинацију која се у тај модел уклапа (то су им. типа *ујко*, *Марко*, *Павле*, *Радоје* и сл.); 2) именице тзв. природног м. рода које немају ни нулти наставак у ном. јд. (како је у пројектованом моделу и, најчешће, у језику), ни деклинацију која се у тај модел уклапа (то су им. типа *шајша*, *деда*, *владика*, *судија*, *Милија*, *Никола* и сл.); 3) именице тзв. граматичког ж. рода које немају ни наставак *-а* у ном. јд. (како је у пројектованом моделу и, најчешће, у језику), ни деклинацију која се у тај модел уклапа (то су им. типа *ноћ*, *сћвар*, *љубав*, *радосћ* итд., као и им. *кћи*, *мајци*, које би, бар по неким схватањима, могле бити и природног ж. рода). Род оваквих именица одређује се у граматикама (уп. Станојчић–Поповић 2000:78–79) према онима које се уклапају у пројектовани модел, дакле посредно. Тако се за именице из прве групе каже да су „природног ... мушког рода, јер је атрибут уз њих као уз именице *човек*, *учишћел*“. За оне из друге групе тврди се да су, будући да „имају промену именица са завршетком *-а*“, граматичког женског рода (као именице *кућа*, *жена*), „али су природног мушког рода, јер је атрибут уз њих као атрибут уз именице *човек*, *учишћел*“. Коначно, именице из треће групе „имају промену чији је номинатив са завршетком *-в* [који је у пројектованом моделу резервисан за м. р.] а зависни падежи [су] с посебним наставцима (*ноћ* – *ноћи*, *ноћи*, *ноћу*...)“¹⁹, док атрибут уз њих показује да су граматичког женског рода: лепа *ноћ*, као лепа *жена*, лепа *кућа*“ (Станојчић–Поповић 2000:79).

2.4. Овакав приступ именичком роду показује се као врло компликован и унеколико у нескладу с језичким чињеницама. Наиме, број именица које представљају изузетке од круто постављеног образаца износи више хиљада, и то су претежно именице које, као речи, чине језгро лексичког фонда нашег језика.²⁰ Разноврсност и лексичка заступљеност одступања од пројектованог модела намећу друкчији приступ овом граматичком питању, а посебно начину утврђивања рода именица.

2.4.1. Како се, заиста, одређује род именица? Када је реч о тзв. природном роду, граматичари инсистирају, као што је у раду више пута поменуто, на пољу именицом означеног бића као једином или примарном (в. нпр., Мразовић–Вукадиновић 1990:192 и Симић 1996:112). Неки граматичари овове додају и облик (тамо где он „кореспондира“ са родом) одн. атрибут (где такве „кореспонденције“ нема) (уп. Станојчић–Поповић 2000:78–79).

2.4.2. Што се тиче тзв. граматичког рода, не постоји међу граматичарима ни такав степен сагласности:

¹⁹ Ова формулација не говори много, јер је и, нпр., им. *дан* – *дана*, *дану*, *даном* такође „с посебним наставцима“.

²⁰ На основу Обратног речника (Николић 2000), видимо да у нашем језику постоји три-четири хиљаде именица м. р. на *-а*, *-ол-е* и преко седам хиљада именица ж. р. на сугласник. Истина, огромну већину њих чине именице са суфиксом *-ост* типа *жаслост*, *младост*, *радосћ* и збл им. са суфиксом *-ад* типа *јагњад*, *ишлад*, *шлад*, *чељад* и сл., али и *крв*, *љубав*, *масћ*, *моћ*, *ноћ*, *реч*, *сћвар*. Истога су рода и исте деклинације именице које се у ном. јд. завршавају на *-о* < *л* (са нултим наставком) као што су *мицао*, *погибао*, *со* и др.

У лексикону СХЈ стоји да се „gram. rod ... određuje prema obliku reči, prema njezinom završetku i deklinaciji (promeni)“ (стр. 121). Сходно томе, и „imenice: *sluga, vojvoda, vladika, starešina* i sl. gramatički su ž. roda – menjaju se kao imenica *žena*, a znače muške osobe“²¹. Видели смо да су сличнога мишљења и Станојчић одн. Поповић, при чему је Поповић изричитими и категоричнији: „Род именица одређује се на основу њихове промене (типа деклинације): именице прве врсте су мушког или средњег (зависно од промене), именице друге врсте – средњег, а именице треће и четврте врсте – женског рода“ (Станојчић–Поповић 2000:295).²² Нажалост, овај критеријум тешко се може прихватити, јер, као што се види и из претходне формулације, нема (потпуне) корелације између рода именица и њихове деклинације, било по томе што им. различитих родова припадају истој деклинацији (нпр. *ауџо* и *село*), било по томе што им. истога рода имају потпуно различиту деклинацију (нпр. *роса* и *љубав*).²³ Уз то су број и редослед деклинација условни (и мењају се од времена до времена и од граматичара до граматичара), а број именичких родова је константан (бар у релативном смислу).²⁴ Уосталом, како се идентификује род у дијалектима одн. језицима који се одликују аналитизмом (какви су нпр. призренско-тимочки дијалекат одн. бугарски и македонски језик), који уопште немају деклинационе врсте (јер немају ни деклинацију), али знају за категорију именичког рода?

2.4.3. Због свега тога многи граматичари друкчије утврђују род именица. Тако Белић (1934:57) тврди: „Род се познаје или према природном роду (природни род) именице или по придеву или заменици атрибутски употребљеним уз именице, јер придеви и придевске заменице имају нарочите наставке за сваки род (*дѡбар, дѡбра, дѡбро, шѡј, шѡа, шѡѡ*); по њима употребљеним уз именице које немају природног рода и познајемо којег су рода (граматички род)“.²⁵ П. Мразовић и З.

²¹ За неке именице овога типа, као што су *судија* или *старешина*, било би много боље рећи да су некада значиле (само) мушке особе (и то само у мери у којој је то значење заступљено код оваквих именица), јер данас (само у Србији) има веома много жена *судија* (укључујући и председницу Врховног суда), да о „разредним старешинама“ у школи и не говоримо.

²² То што је уз њих атрибут у м. р. (или и м. р.) називају неки граматичари „одступањем од граматичког рода“. Уп. Гвоздановић (1984:213–215), где се такво одступање констатује код им. „женског рода“ типа *судија* и „средњег рода“ (!) типа *дечко*.

²³ Само промену као критеријум за одређивање граматичког рода наводи и Д. Кликовац (2002:62), али је она, за разлику од Поповића, не везује за (четири) деклинационе врсте.

²⁴ Занимљив је, мада не и непознат (в. нпр. у дијалектолошким радовима), поступак Д. Кликовац (2002:62–64), која у деклинацији именица примењује као примарни класификациони критеријум (граматички) род, а тек као секундарни – облик. У нашој досадашњој граматичкој литератури примат је даван облику, што је, с морфолошке тачке гледано, оправданије, поготову ако прихватимо ауторкин став да „род није обличка категорија именица“ (62).

²⁵ Уп. и: „Што се именичког рода тиче, под тим термином овде треба разумети на првом месту ону граматичку ситуацију која је примерена именици у номинативу, а оличавају је карактеристични конгруенцијски наставци атрибута и именског дела пре-

Вукадиновић такође одређују граматички род (само) према облику конгруентних речи²⁶, наводећи као пример најчешће показну заменицу *šaj/šajal/šao* (в. стр. 191–196). Сходно томе, за њих су и им. типа *Никола, судија* или *главоња* мушког рода (што се изричито и наглашава на стр. 193).²⁷ Према С. и Г. Ресел (1984:162), овако се мора поступати јер се род српскохрватских именица, посматраних у целини, „може – изузимајући случај када је инхерентна семантика на основи доминантног природног пола јасна (нпр. муж – жена) – са сигурношћу одредити само на основу синтагматског контекста, тј. додавањем именици једне речи (или ако се њоме супституише) која познаје диференцијацију рода као корелацију конгруенције“.

2.4.4. Оба претходно изнета приступа обједињена су у чланку М. Ивић (1960:13): „Као што је познато [!], обележавање рода именица постиже се на два начина:

А) деklinационом структуром саме именице, тј. парадигматским (Π) моментом;

Б) деklinационим обликом присутног детерминатива, тј. конгруенцијским (Κ) моментом“.²⁸

За разлику од Љ. Поповића и Д. Кликовац, М. Ивић (1960:196) изричито наглашава да „[Парадигматски] индикатор сам за себе није довољан морфолошки симбол рода“,²⁹ додајући, после анализе појединих падежних облика, како је „недовољна одређеност рода у централном падежу – номинативу сингулара – овде ... ипак далеко значајнији феномен него предиктабилност у понеком [разред – М. Н.] од осталих облика дате именице“.

III. Шта је именички род?

Одакле оволики различити приступи идентификацији именичког рода и овако различита мишљења? Чини се да разлог лежи у различитом схватању појма *род* у морфологији.

диката: у јединици 'мушки' наставак -ø, односно, али само кад је атрибут посреди, -i, 'женски' -a, 'средњи' -o“ (Ивић М. 1989:27–28).

²⁶ Уп. и Хрв. грам. 2000:101.

²⁷ За С. и Г. Ресел „називи за особе мушког пола, као „деда, слуга“ или „хвалиша, платиша“, и хипокористици мушких назива животиња, као „меда“ или „зека“, без обзира на женску деklinацију, граматички су мушког рода“ (1984:161). За руски језик констатује Триницка да „слова этого склонения [сiшенá – М. Н.], обозначающие лиц мужского пола, относятся к м. р.“ и наводи, поред осталих, и им. *вельможа, воєвода, слуга, судья* и др. (1989:34). За имена, пак, типа *Никииша, Илья, Андриуша, Коля, Никиишушка* и сл. каже да „всегда остаются словами м. р.“ (стр. 35).

²⁸ Граматичари склонили дијахронијском приступу и овде утврђују редослед, па кажу: „Gramatický rod substantiv je dán soubory skloňovacích koncovek a dále je vyjadřován shodě koncovekami adjektiv, zájmen, číslovek a slovesných tvarů vztahujících se k substantivu“ (Чешка грам. 2001:233).

²⁹ Уп. и за руски језик: „Система флексий не всегда является достаточным критерием для различения рода существительных“ (Руска грам. 1970:318).

3.1. За једне граматичаре – то је „категорија заснована на разлици пола у природи (мушки, женски, средњи)“³⁰ која се изражава одређеним наставцима за облик, што значи да „постоје облици за род“ (Станојчић–Поповић 200:77). У овом случају оправдано је говорити и о природном роду именица као морфолошкој категорији, будући да је он одређеним наставцима морфологизиран. У складу је с тим и третирање именица типа *владика*, *судија*, *шајша* и сл. одн. *кћи*, *мајки* као изузетака.

3.2. За друге – „rod imenica je gramatička kategorija koja se ogleda u slaganju determinativa, prideva i glagolskih oblika koji razlikuju rod sa imenicom“ (Мразовић–Букадиновић 1990:191).³¹ Уп. и: „Rod je gramatička kategorija koja se očituje u slaganju imenica s pridjevnim riječima“ (Хрв. грам. 1997:101).³² У том случају постоји само један једини, граматички род именица, што значи да нема никакве разлике у роду именица *јелен*, *сисар* или *ћрозор*, на пример. Постоји, међутим, разлика између, нпр., им. *јелен* и им. *владика* утолико што је прва м. р. и у једнини и у множини, а друга само у једнини.³³

3.3. За треће – „код именица (за разлику од придева) род је тзв. класификациона категорија јер је свака именица одређеног рода (или мушког или женског или средњег). Другим речима, именице немају облике [разред – М. Н.] мушког, женског и средњег рода, него се деле на именице мушког, именице женског и именице средњег рода“ (Станојчић–Поповић 2000:192).³⁴ Ми се у начелу слажемо с овде изнетим ставом, уз једну, не баш неважну примедбу: није ли контрадикторно тврдити да именице немају облике за род, а истовремено њихов род утврђивати на основу падежних облика?³⁵

3.4. И за аутора овога прилога род именица је класификациона категорија, али је, по његовом (и, као што смо видели, не само по његовом) мишљењу основни индикатор именичког рода облик конгруентне речи. Како у неким случајевима (и то не тако ретким) облик конгруентних речи може бити различит (што зависи од више фактора, уп. Поповић 2000), то значи да једна иста именица може бити различитог рода, нпр. *акџи* (м. р.) и *акџа* (ср. р.), *око*, *ухо* (ср. р.) – *очи*,

³⁰ Аутор овога прилога већ је у овом истом часопису скретао ауторима пажњу на то да не постоји „средњи пол“ у природи, али је то остало без ефекта.

³¹ Друкчије, међутим, у: „rod (genus) – većina promjenljivih reči mogu svojim oblicima da obeleže rod (muški, ženski ili srednji): *drugø, drugarica, pile...*“ (Мразовић–Букадиновић 1990:26).

³² Било би свакако боље говорити обрнуто, тј. о слагању придевских речи с именицама, будући да придевске речи усклађују облик с именицом. Уп. и: „Категория рода существительного – это лексико-грамматическая синтаксическая категория, указывающая на способность существительных сочетаться с определенными формами слов, относящихся к синтаксическому разряду ипределяющих“ (Руска грам. 1970:317).

³³ В. Ивић М. 1960:199, Поповић 2000:65–80 и др.

³⁴ Ова мала несагласност између онога што стоји на стр. 78–79 и стр. 192 ове граматике потиче од делимично различитих ставова њених (ко)аутора (Ж. Станојчића оди. Љ. Поповића).

³⁵ Уп. и Кликовац 2002:62–63.

уши (ж. р.), велики *џијаница* (м. р.) – велика *џијаница* (ж. р.), уз могућности комбиновања типа: *велика пијаница који је ушао...* или сл.

IV. Резиме

4.1. Род именица је граматичка категорија на основу које се именице деле на оне мушкога, на оне женскога и на оне средњега рода, а читује се у слагању конгруентних речи са именицом. Именице немају посебне облике за сваки од наведених родова, мада постоје типични, статистички најзаступљенији обрасци (-∅ је најчешћи наставак ном. јд. им. м. рода, -*о/-е* средњег, -*а* женског). Основни индикатор (показатељ) именичког рода је облик конгруентне речи.

4.2. У нашем језику постоји мушки, женски и средњи род, што је вероватно резултат постојања двају природних полова (мушког и женског) и перципирања полно незрелих бића (младунчади) као треће категорије. Природни род именица у вези је управо с тим изванјезичким факторима, а може се дефинисати двојако: а) као претпостављено (али не увек и остварено) поклапање рода именице и пола њоме означеног бића; б) као остварено (природно, логично) поклапање рода именице и пола њоме означеног бића, што сматрамо прихватљивијом солуцијом и што оправдава третирање им. типа *цуреџак*, *људина* или *женче* као „изузетке“.

4.3. То значи да између рода именица и пола њима означених бића постоји одређена корелација, која може бити различита.³⁶ Тако имамо: а) потпуно поклапање (остварено у највећем броју случајева), нпр. *бик* 'животиња мушког пола' – *бик* 'именица мушког рода'; б) (разнолико) делимично поклапање (најчешће код именица с наставком -*а* у ном. јд. које значе мушку особу), нпр. *војвода* 'лице мушког пола' – *војвода* (јд.) 'именица мушког рода' / *војводе* (мн.) 'именица женског рода'; в) (разнолико) факултативно поклапање (обично код именица на -*а* у ном. јд. и им. са суфиксом -*ло* које поред мушке особе могу означавати и женску), нпр. *џијаница* 'лице мушког пола' – *џијаница* (у јд.) 'им. ж. р.' / 'им. м. р.', *закерало* – 'лице м. пола' – *закерало* 'им. ср. р. / им. м. р.' или сл.; г) непоклапање (често код речи с експресивним значењем),³⁷ нпр. *будала* 'лице м. пола'³⁸ – *будала* – им. ж. рода, *бабац*, *цуреџак* 'лице ж. пола' – *бабац*, *цуреџак* 'им. м. р.', *момче* – 'лице м. пола' – *момче* 'им. ср. р.'³⁹

³⁶ Врло детаљну, прегледну и формализовану релацију између конгруенцијског (и парадигматског) индикатора и рода именица заинтересовани читалац може наћи у Ивић М. 1966, а разне случајеве одступања од типичних релација (и) у Поповић 2000.

³⁷ „Грамматичко обележавање рода у српскохрватском није доследно са разликовањем по полу“, каже Милка Ивић (1989:33).

³⁸ Им. *џијаница*, *закерало* и *будала* могу означавати и женске особе.

³⁹ Овде се није ишло за исцрпним инвентаром свих могућих категорија и њихових варијација (о примерима и да не говоримо), али су и наведене довољне да покажу релативност у нашој граматичкој литератури предимензионираног значаја тзв. природног рода.

Тачка *a* односи се на именице које, као лексеме, означавају и људе и животиње, а тачке *b*, *v*, *z* односе се само на именице које означавају људско биће. Тзв. природни род граматички је потпуно ирелевантан за групе *a* (потпуно поклапање) и *z* (непоклапање рода и пола), а релевантан једино при разматрању примера из група *b* и *v*.⁴⁰

4.4. Природни и граматички род именица не припадају истој категорији, граматичкој категорији рода, што значи да нису супкатегије исте категорије, па се не може говорити, као што се то претежно чини у нашим граматицама, да једне именице имају природни, а друге граматички род. Као граматичка, морфолошка (а не лексичка) категорија, постоји само један род именица – граматички. Све именице имају граматички род (мушки, женски или средњи), без обзира на то да ли значе (виша) бића или предмете, појаве, психичке доживљаје и др.⁴¹ Тзв. природни род именица заправо није граматичка, већ лексичко-семантичка категорија.⁴² У оквиру те категорије именице се могу делити на оне које имају природни род и на оне које га немају. За морфологију није релевантна сама чињеница да нека именица означава биће одређеног пола (што се обично наводи као примарна карактеристика тзв. природног рода именица) нити чињеница да неке од тих именица имају деklinацију нетипичну за већину других именица које означавају мушки или женски пол (типа *владика*, *девојче* итд.), већ само различит облик конгруентних речи уз такве именице. Иако није морфолошка категорија, природни род с разлогом се проучава и у синхронијској морфологији, јер од њега у многим случајевима зависи облик конгруентних речи употребљених уз одређену именицу (који је управо због „несклада“ између облика и природног рода именице понекад двојак или, уопште, хетероген).⁴³ Наравно, питање рода именица

⁴⁰ То је разлог што је највише научних и стручних прилога посвећено управо овим и сличним категоријама. Читаоце упућујемо посебно на рад Поповић 2000 и тамо наведену литературу. У томе се раду, с правом, критикују поједина решења у српској лексикографској пракси, која су настајала углавном због (овде критикованог) схватања појма именичког рода као граматичке категорије и нејасног односа између онога што се зове *граматички род* и онога што се зове *природни род* именица. У вези с тим као релативно добро лексикографско решење могло би се прихватити оно које је применио В. Анић у Рјечнику хрватскога језика, где се, нпр., уз им. *будала* даје (граматички) *род* (ж), а између заграда наводи *пол* ("m i ž spol") (Vladimir Anić, *Rječnik hrvatskoga jezika*, Zagreb 1998).

⁴¹ И Д. Кликовац (2002:65) изричито наглашава да „све именице имају граматички род“, али она то тумачи чињеницом да се „мењају по одређеној деklinацији“.

⁴² То је свакако главни разлог што се у одељцима о морфологији у неким граматицама он и не помиње као посебна категорија (уп., нпр. Хрв. грам. 1997, Стојанов 1964, 156).

⁴³ Иначе је уобичајено у морфологији да се указује и на лексичко-семантичке карактеристике именица и других врста речи (и да се оне класификују на основу тих карактеристика), што је потпуно оправдано ако се има у виду да то има реперкусија и на њихов облик. Није нимало случајно што се, на пример, посебно издвајају именице које означавају 'више бића или предмета узетих скупа' (тзв. збирне), оне које значе целину или количину неке материје (тзв. градивне) или оне које означавају нешто неопипљиво, нематеријално (тзв. апстрактне), јер су то именице које често или уопште не знају за категорију бројности и немају облике множине; издвајају се описни придеви од осталих јер практично само они имају облике компарације итд. Није, такође, ника-

које означавају бића знатно је сложеније него што проистиче из претходне реченице, али много више на лексичко-семантичком него на чисто морфолошком плану.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Анић 1984:** Др Владимир Анић, „Род и спол у српскохрватском језику: разграничење“, *Научни састџанак славистџа у Вукове дане*, бр. 13/1, Београд, стр. 5–15.
- Белић 1934:** *Грамаџика срџскохрваџског језика за други разред средњих и сџручних школа*, саставио А[лександр] Белић, друго издање, Београд.
- Гвоздановић 1984:** Др Јадранка Гвоздановић, „Када одступамо од граматичког рода и броја“, *Научни састџанак славистџа у Вукове дане*, бр. 13/1, Београд, стр. 213–219.
- Ивић М. 1960:** Милка Ивић, „Обележавање именичког рода у српскохрватском књижевном језику“, *Наш језик*, књ. X, Београд, стр. 192–211.
- Ивић М. 1966:** Milka Ivić, „Tipovi imeničkog roda u srpskohrvatskom književnom jeziku“, *Зборник за филологију и лингвистџику Матице српске*, IX, Нови Сад, стр. 41–60.
- Ивић М. 1989:** Милка Ивић, „Нека запажања о броју и роду у српскохрватском језику“, *Јужнословенски филолог*, XLV, Београд, стр. 27–44.
- Кликовац 2002:** Душка Кликовац, *Грамаџика срџског језика за основну школу*, Српска школска књига, Београд.
- Кристал 1999:** Dejjvid Kristal, *Enciklopedijski rečnik moderne lingvistike*, превели Ivan Klajn i Boris Hlebec, predgovor Ranko Bugarski, drugo izdanje, Nolit, Beograd.
- Марковић 1970:** Marković dr Svetozar, *Predavanja iz fonetike i morfologije savremenog srpskohrvatskog jezika sa osnovama istorije jezika i pregledom dijalekata*, Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo 1970. g (štampano kao skripta). *Morfologija*, str. 1–255.
- Мразовић–Вукадиновић 1990:** Pavica Mrazović – Zora Vukadinović, *Gramatika srpskohrvatskog jezika za strance*, Sremski Karlovci – Novi Sad.
- Пашов 1999:** Петър Пашов, *Българска грамаџика*, [Пловдив?].
- Поповић 2000:** Љубомир Поповић, „Бивалентни контролори конгруенције: проблем лексикографског описа конкуренције граматичког и семантичког слагања“, *Научни састџанак славистџа у Вукове дане*, бр. 29/1, Београд, стр. 65–80.
- Ресел 1984:** Dr Svetlana Ressel – Dr Gerhard Ressel, „Род, број и антонимија у српскохрватском језику“, *Научни састџанак славистџа у Вукове дане*, бр. 13/1, Београд, стр. 161–170.
- Рус. грам. 1970:** *Грамаџика современног руског литератџурног језика*, ответственный редактор Н. Ю. Шведова, Москва.
- Симеон 1969:** Rikard Simeon, *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*, Zagreb.
- Симић 1996:** Радоје Симић, *Срџска грамаџика за средње школе, I*, Београд.
- СХЈ 1972:** *Srpskohrvatski jezik, Enciklopedijski leksikon Mozaik znanja*, Beograd.
- Станојчић–Поповић 2000:** Живојин Станојчић – Љубомир Поповић, *Грамаџика срџског језика, Уџбеник за I, II, III и IV разред средње школе*, седмо издање, Београд.
- Стевановић 1975:** М[ихаило] Стевановић, *Савремени срџскохрваџски језик, I*, треће издање, Београд.
- Стојанов 1964:** Стоян Стојанов, *Грамаџика на българскиј књижевен език, Фонетџика и морфологија*, София.
- Триницка 1989:** Н. А. Янко-Триницкая, *Руская морфология*, 2-е издание, исправленное, Москва.

ко случајно што се у нашим грамаџикама редовно истичу, као посебна врста, поменуте *аџстрактне* именице, а да се при томе уопште не помињу *конкретне*, којих је, иначе, много више!

Хрв. грам. 1997: Eugenija Barić – Mijo Lončarić – Dragica Malić – Slavko Pavešić – Mirko Peti – Vesna Zečević – Marija Znika, *Hrvatska gramatika*. II. promijenjeno izdanje, Zagreb.

Чешка грам. 2001: prof. dr. Petr Karlik – dr. Marek Nekula – prof. dr. Zdenka Rusinova, *Priručna mluvnice češtiny*², Brno 2001.

S u m m a r y

Miroslav Nikolić

NATURAL AND GRAMMATICAL GENDER OF NOUNS

In this paper author addresses the issue of natural and grammatical gender of nouns, and their correlations. Natural gender author understands as a lexical and semantic category, rather than morphological. The author argues the methods of determine gender of nouns, with an emphasis on the congruent words as a primary method, and the type of declination as a secondary method. The author also argues that all nouns are of grammatical gender, and only certain nouns are of natural gender. From the morphological point of view only certain noun categories of natural gender are relevant, first of all those whose gender indicator (a congruent word) can be differently marked (as masculine and/or feminine, i.e. masculine and/or neuter). Thus, for the nouns with congruent words that can be only of a certain gender, only grammatical gender is taken into account, disregarding the type of declination for that noun (example: *moja žena, moja kći, moj curetak*).